

Л. Ю. Посохова

МИТРОПОЛИТ ІОАН (МАКСИМОВИЧ) ПРО
«СВОЄ» ТА «ЧУЖЕ» В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ ТВОРІ
«ПОДОРОЖНІЙ» (1711 р.)

Статтю присвячено дослідженню твору митрополита Іоана (Максимовича) «Подорожній» (оригінал має назву «Есть путник из Чернигова в Сибирь»). Текстологічний аналіз дозволив виявити кілька рівнів розуміння автором «свого» та «чужого», заснованих на фіксації культурних відмінностей у церковному та громадському житті українських та інших православних єпархій Російської імперії. Зроблено висновок про те, що Іоан (Максимович) формував образи «свого» та «чужого»/«іншого» із яскраво вираженим акцентом на такому аспекті як «культурно свій» та «культурно інший».

Ключові слова: Іоан (Максимович), «Подорожній», Тобольська митрополія, Чернігівська єпархія, XVIII століття.

Життя та діяльність святителя Іоана (Максимовича) (1651–1715), видатного церковного діяча і письменника неодноразово привертало увагу дослідників. Його біографії та творчості присвячена велика кількість розвідок¹. Майже все життя Іоана (Максимовича) було пов'язане з Україною. Він навчався в Києво-Могилянській академії, викладав в ній, згодом став ченцем Києво-Печерської лаври, з 1795 року – настоятелем Єлецького Успенського монастиря в Чернігові. У 1697 році він став чернігівським архієпископом і на цій кафедрі уславився чималими звершеннями. Серед іншого він відомий як один із засновників Чернігівського колегіуму. У 1711 році Іоан (Максимович) був призначений на Тобольську кафедру й возведений у сан митрополита. У 1916 році його було канонізовано.

«Подорожній» (російською мовою «Путник») – це скорочена назва твору, оригінал якого має назву «Есть путник из Чернигова в Сибирь». «Подорожній» – це віршований автобіографічний твір, в якому Іоанн Максимович описує свою поїздку з Чернігова до Тобольська (156 аркушів тексту). У творі, крім опису подорожі, містяться розлогі філософсько-богословські роздуми автора. Існує єдиний примірник

¹ Бібліографію див.: [11, с. 230].

тексту, який тривалий час зберігався у Тобольську, а тепер знаходиться в рукописному відділі Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. У 1985 році ієродиякон Серафим Шликов включив текст твору як додаток до своєї кандидатської дисертації, яка була захищена в Московській духовній академії [10]. У 2012 році «Путник» був опублікований в «Вестнике церковной истории» [8], але жодного разу спеціально не досліджувався. Текст написаний російською мовою, з величезною кількістю церковнослов'янізмів, українських та польських слів.

«Подорожній» є оригінальним джерелом з низки питань історії церкви та культури початку XVIII століття. У даному випадку зосередимося не на комплексному аналізі твору, а поставимо до тексту одне із можливих запитань, котре винесено у назву статті. Оскільки подорож у далекі землі загострює відчуття «чужого» та поглиблює розуміння «свого», вважаємо важливим віднайти та проаналізувати ті ознаки «свого» та «чужого», як їх визначав та сприймав Іоанн Максимович.

У висновках до своєї праці «Винайдення Східної Європи: мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» Ларі Вульф робить висновки про те, що «винайдення Східної Європи» мандрівниками із Заходу, «нерозривно пов'язувалося із супровідним процесом винайдення Західної Європи», «адже оглядачі не могли дати означення фундаментальній відмінності Східної Європи, імпліцитно не сформулювавши при цьому погляду, з позицій якого вони вели спостереження» [1, с. 500–501]. Такі процеси відбувалися й в інтелектуальному середовищі православних колегіумів та Києво-Могилянської академії, з якими був тісно пов'язаний Іоан (Максимович). Найчастіше студенти та викладачі колегіумів розширювали обрії свого реального світу через «віртуальні мандрівки», які стимулювалися інтересом до географічних відкриттів (зазначимо, що, в навчальній програмі колегіумів виокремленням самостійного курсу географії відбулося у 1770-ті роки), а також загальною гуманістичною спрямованістю навчання. Водночас, «відкриття світу», «розширення простору» студентами та викладачами колегіумів у XVIII ст. впливало не тільки на формування географічної свідомості окремих осіб, становлення дисциплінарних основ географії як науки, але і на формування національної та регіональної ідентичності [про це також див.: 7].

Створення стійкого образу «свого» має передумовою наявність протилежного образу «іншого», від якого і відбувається свого роду «від-

птовхування» [9, с. 13]. Придивляючись до «чужого», люди краще розуміли і визначали характерні риси «свого». Подібне явище фактично спостерігаємо й у діаріуші Іоана (Максимовича).

Добре відомо, що в першій половині XVIII століття більшість єпархій Російської імперії очолювали вихідці з українських земель, вихованці Києво-Могилянської академії і православних колегіумів. У джерелах особового походження подекуди можна зустріти реакцію на подібні призначення. Виходить так, що далеко не завжди такі запрошення сприймали з радістю, навіть коли нове місце служіння ставало сходиною статусного зростання. Так, один з учителів Переяславського колегіуму, якого призначили до Тюмені настоятелем монастиря, писав друзям на батьківщину: «лучше быть в Переяславе звонобитом, чем в Тюмени архимандритом» [3, с. 404]. Отже, рефлексія таких «переселенців» варта уваги та дослідження.

У випадку із призначенням Іоанна Максимовича тобольським митрополитом розуміння ситуації ускладнюється наявністю двох протилежних версій щодо обставин цього призначення. Згідно першій – це почесне заслання, викликане суперечкою Іоана (Максимовича) з всесильним князем Олександром Меншиковим, який й домігся цього «почесного заслання». Послідовники другої версії трактували це як підвищення, подяку з боку Петра I за твір Іоана (Максимовича) «Синаксарь» (Чернигов, 1710), надісланий царю, в якому звеличувалася Полтавська перемога. Оскільки ієрарх мав очолити колосальну за розмірами митрополію, кордони якої сягали Тихого океану, дослідники називали призначення «щедрою винагородою». Встановлення того, як характеризувати це призначення (як заслання чи відзнаку) також виступало важливим завданням при аналізі діаріушу.

Якщо подивитись на подібні твори початку XVIII століття, й спробувати врахувати класифікації травелогів у спеціальних дослідженнях [2; 4; 5], помітно, що «Подорожній» – це доволі нетиповий для свого часу твір. Окрім того, що під питанням залишається характер поїздки (важливий критерій класифікації), не часто зустрічаються описи подорожей, які автори трактують як поїздку в один кінець. Іоан (Максимович) писав твір як людина, що не мала шансу повернутись на Батьківщину. Читацька аудиторія, до якої він звертався, також специфічна – це його колишня чернігівська паства, яка ніколи цей твір не побачить (так вважав автор). Водночас він не вів свій опис з позиції «іншого», як це зазвичай роблять мандрівники та дипломати.

Переходячи до аналізу змісту твору варто зазначити, що в «Подорожньому» простежуються кілька рівнів розуміння «чужого». Перший, доволі очевидний та чітко визначений, котрий виявити у творі нескладно. Як пастир церкви, «чужим» та «чужими» Іоан (Максимович) називає іншу віру та іновірців. Під час подорожі він кілька разів зустрічав насамперед татар, котрих називав «бусурмане». У віршованих рядках неодноразово виринають образи «Бесурманской державы», говориться й про «магметанскую веру». Так чи інакше торкаючись теми іншої віри, в тексті згадуються як «чужі» лютерані та кальвіністи («немчин лютел или кальвин вместе»¹) (л. 42 об.), у цьому ж ряду і шведи (хоча безпосередніх зустрічей з ними не було). Під час подорожі Іоанн (Максимович) бачив поселення народів язичницьких вірувань, до яких, звісно, він застосував оцінки через призму своєї віри («зloverно живут»). Зауважу, що організація поїздки, особливо пересування на човні, робило неможливим безпосередні контакти з «чужинцями». Навіть коли Іоан (Максимович) виявив зацікавлення до одного з поселень місцевих народів, човен проплив повз нього, й дізнатись про щось більше було неможливо.

Втім, текст «Подорожнього» містить чимало неявних, прихованих оцінок, невідрефлексованих й невисловлених прямо почуттів, побіжних порівнянь, котрими фактично позначено «чуже». Деяких людей чи певні явища Іоан (Максимович) не називав прямо «чужими». У даному випадку мова йде про таке «не своє», яке стосувалося не іновірців, а представників своєї віри. Іоанн Максимович не формулює чітко цю «інакшість», але її можливо зафіксувати, проаналізувавши текст та зібравши висловлювання з окремими ознаками «відмінності», котрі автор позначив як щось «дивне» чи «не таке». Втім, за великим рахунком, ці ознаки врешті становлять «чуже» в розумінні ієрарха.

Варто одразу відзначити, що «Подорожній» – це погляд людини, котра, як тільки-но виїхала з Чернігова, почала позначати все навкруги як «не своє». Якщо окинути оком увесь текст, вражає, що Іоан (Максимович) згадує Чернігів майже на кожній сторінці твору, іноді по декілька разів. Причину такого сприйняття оточуючого світу Іоан (Максимович) не приховує, а формулює у тексті багато разів таким чином, що не залишає нам сумнівів. Вочевидь, він їхав до Тобольська у почесне заслання. Про це свідчать такі висловлювання: «в далеку страну изгнания» (л. 21), «Хотел в Чернигове пребывать до смерти» (л. 19), а змушений

¹ Далі у тексті посилання на це видання [8].

здійснити «из Чернигова переселение», як «В дальну страну отойду», то про сльози писати не варто (л. 22). Подібних реплік у діаріуші чимало, вони повторюються у різних варіантах. Не будемо цитувати їх всі, але наведемо декілька, які виразно фіксують душевний стан архієрея: навіщо «далечайшую страну посылаешь», От Чернигова почто удаляешь? (л. 25 об.). «Хотел бы в Чернигове жить за монаршу благость, но уготован путь дальний» (л. 29 об.), «Призван из Чернигова, лучше бы в Печерские гробы» (л. 31) «Слезно въздыхаю: Чернигова отчужден. сим вины не знаю» (л. 36).

Висновок про мету поїздки як почесне заслання стає ключем, який відкриває перспективу розуміння емоційного стану та переживань святиителя, визначає забарвлення сприйняття ним всієї подорожі. Принагідно зазначу, що рефреном звучать міркування Іоана (Максимовича) про волю Бога та царя, й, відповідно, про те, що йому належить виконати цю волю: «все исполню – как Богу и царю угодно» – «и в Сиберы сподобат небесны чертога» (л. 21). У зв'язку із цим нагадаю, що у кількох своїх творах, особливо «Ліютропіоні», Іоан (Максимович) заглиблювався у питання філософсько-богословського характеру, зокрема розробляв проблему узгодження Божественної та людської волі. У «Путнике» він знову повертається до цієї теми.

Отже, основний лейтмотив твору «Подорожній» – це протиставлення: рідний Чернігів – і все інше (нерідне). З психологічної точки зору очевидно, що автор «Подорожнього» перебуває в стані дискомфорту: він прощається зі «своїм» і відправляється на зустріч з невідомим. Водночас, він пише свої вірші в той момент життя, коли «рідна паства» раптом стає «чужою» і, навпаки, йому, як пастору, відтепер далеких і «чужих» треба сприймати як «своїх».

Відповідно, саме на цих почуттях базується сприйняття «інакшості». Тобто у тексті присутній елемент певної тенденційної інтерпретації оточуючого світу, яка базується на позиції автора-вигнанця. Докази цьому можна відшукати на багатьох сторінках твору. Фактично під таким кутом зору абсолютно все, що зустрічає архієрей на своєму шляху, він маркує як «не своє» або «чуже» (фіксуючи це прямо чи ні). Водночас, такі важкі переживання зовсім не виключають того, що Іоан (Максимович) із вдячністю згадує духовенство, місцеве цивільне керівництво, чимало конкретних людей, які надали йому теплий прийом (с архимандритом «маленько посидевши...»), хто забезпечив його провізією, допомагав подолати певні складнощі.

Продовження і поглиблення текстологічного аналізу дозволяє виявити ще одну іпостась «чужого». Іоан (Максимович) був людиною з великим досвідом церковного життя та літературної праці. Тому, якщо уважно придивитись, в його творі, окрім маркеру «нечернігівське», можна помітити й тонку фіксацію культурних відмінностей у церковному або громадському житті інших православних єпархій Російської імперії, по території яких він їхав. Ба більше, він розумів, що ця різниця є доволі великою: «обычаев тамошных преумножение» (л. 68 об.). І далі він навіть зазначив, що саме ця різниця хвилює його більше, ніж труднощі шляху.

Наведу кілька прикладів тих відмінностей громадського життя центральних губерній Росії та Поволжя, які помітив Іоан Максимович (звичайно, порівнюючи з Чернігівщиною). Зокрема, його надзвичайно здивувала ступінь пияцтва народу. До речі, сам він не був аскетом, й не закликав до цього, а згадки про рейнське та інші вина зустрічаються у тексті неодноразово. Примітно, що слідом за описом страшеного пияцтва населення, Іоан (Максимович) відзначає й розмах кріпацтва. Негативна оцінка кріпацтва сформульована не прямолінійно, а як здивування тим, що неможливо було найняти слуг, в той час як у Чернігові вільні люди наймаються, й за своїм бажанням залишають службу: «все там суть свободнии и немногих ищут» (л. 70 об.) «Боже, их благослови, кто пожил свободно» (л. 70 об.). А далі у тексті природньо з'являються роздуми архіпастиря про своє життя на новому місці: «Каждая свобода в житии, служении там изображается?» (л. 71 об.).

Міркування про свободу з'являються у тексті ієрарха кілька разів, подекуди начебто випадково. Наприклад, описуючи подолання численних порогів на річці Чусовій, він раптом згадує запорожців: «издревле славны были запорожцы» (л. 93).

Особливо обережно Іоан Максимович формулює відмінності у церковних традиціях чернігівської та центральних російських єпархій. Точніше сказати, у тексті такі особливості можна віднайти лише прискіпливо придивляючись, адже архієрей використовував виважені судження, лише легкими рисочками позначав подібну характеристику. Наприклад, описуючи теплий прийом та подарунки, які йому надали в Троїце-Сергієвому монастирі (риба, «дари не убоги»), він із легким здивуванням відмітив, що йому не було подаровано жодної ікони («Иконы не единой странну не дадоша»). У той же час архіпастир «свою справу виконав»: багатьом особам подарував книги та інше.

Звісно, чим далі на схід, таких ознак «інакпості» в церковному житті стає дедалі більше. Чимало з них Іоан (Максимович) пояснював бідністю, Наприклад, описуючу літургію, він не утримався від такого пасажу щодо обряду причастя:

«Но вина церковнаго нельзя вкусити,
Ибо не вино бо бе там, но неко смешение,
Являющее з ягод. Само вкушение
Совести их предахом, вино изменихом,
Чашу довольну дахом, путь свой восприяхом» (л. 135).

Вже прибувши на місце, до Тобольська, з самого тону описання ієрархом церкви та архієрейської резиденції, стає зрозуміло, що Іоан (Максимович) був глибоко вражений побаченим, адже такого не могло бути в Україні.

«Церковь течет, окошка за ветхость побыти,
В главах и з нижших местех лубками закрыти» (л. 139).

І далі:

«Стены каменны стоят, деревом подперти,
Як упадут, то будут комусь уды стерти» (л. 141).

«Каменных полат много, а негде пожити,
Не лет о чернеговских зданиях тужити.
Везде опало старо, везде обетшало,
В дому архиерейском не так подобало» (л. 145).

Втім, глибинні причини такої недбалості архієрей вбачав не тільки в бідності. Як стає зрозуміло з тексту, Іоан (Максимович) одразу звернув увагу на те, що Церква як інститут на цих теренах перебувала в іншому становищі, ніж на українських землях. Зокрема, він зазначив, що архієрейський дім не веде своїх господарських справ, не має землі, й не може купити землю (бо вся земля навкруги «монарша»). І він навіть пише про те, що породжує такий стан справ «неволя», адже:

«Раз предел положенный, того преходити
Невозможно никогда, так велят жити» (л. 145 об.).

Для Іоана (Максимовича) дивиною є й те, що церква не отримує від населення грошей в якості благодійних внесків, а тільки провізію.

Відверто здивував та обуривав його той прийом, ще неофіційний, який йому надали у день приїзду до Тобольська:

«По далечайшем пути чарки нам не дали,
Чим бы покрепиться, в прочих отказали» (л. 147).

Завершуючи розповідь про подорож до Тобольська, вочевидь, вже більш відверто описуючи «чужі» прояви церковного життя, Іоан (Максимович), тим не менш, починає розмірковувати про необхідність будівництва («Чим сия строити?»), впровадження змін, необхідність жити і працювати вже на цій землі.

В останніх рядках діаріюшу Іоан (Максимович) символічно прощається зі своєю рідною паствою, благословляє її. Втім, примітно, що він, архіпастир, звертається до неї словами «Граждане Чернегова» (л. 153). Наскільки випадково таке звернення? Вважаємо, що ця дефініція обрана не випадково, й в ній зафіксовано ті відмінності, характерні риси «свого», які Іоан (Максимович) свідомо підкреслив цим зверненням, взагалі не притаманним для позначення своїх парафіян.

Втім, саме цими словами він ставить крапку у розповіді. Відтепер для нього «своєю» має стати тобольська паства. На завершення варто відмітити, що ієрарх відзначився чималими зверненнями у розбудові церковного життя Тобольської та Сибірської митрополії. Втім, про те, що святий подумки не розставався зі своєю чернігівською паствою свідчать згадки мемуаристів, що він помер під час молитви перед іконою Чернігівської Іллінської Божої матері.

Підсумовуючи аналіз «свого» та «чужого», як їх позначив Іоан (Максимович) у творі «Подорожній», слід врахувати й той стиль життя, який був притаманний автору, а також іншим чернігівським інтелектуалам його кола. Можна назвати чимало чернігівців, відомих церковних діячів (як от Лазар Баранович та інші), які також чимало сил та років життя присвятили педагогічній та літературній справі. Іоан (Максимович) уособлював той тип інтелектуала, який наприкінці XVII – XVIII ст. активно формувався на теренах Гетьманщини та Слобожанщини. Для цих людей було характерне саме те, що значну частину життя вони присвятили викладанню в освітніх інституціях, ретельно дбали про самовдосконалення, вели активну «наукову комунікацію», яка поступово формувала так звану українську «Республіку вченості» [6]. Вочевидь, саме за цим колом однодумців, унікальним культурно-інтелектуальним середовищем найбільше тужив Іоан (Максимович), бо саме воно, разом з «громадянами Чернігова», було для нього тим головним і найбільш значущим «своїм». Водночас, не слід забувати, що Іоан (Максимович) презентував соціально-групове сприйняття образу «свого», й відповідно – «іншого», із яскраво вираженим акцентом на такій його іпостасі як «культурно свій» чи «культурно інший». Переконані, що дослідження

подібних бінарних опозицій має значення для розуміння не лише само-свідомості, а й специфіки тієї культури, яка їх сформувала.

1. *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи : мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф ; пер. з англ. – Київ, 2009. – С. 500–501.
2. *Дарчик С.* Особливості мемуарів XVII ст. та проблеми їх класифікації / С. Дарчик // Наукові записки Національного університету Острозька академія. Історичні науки. – 2008. – Вип. 12. – С. 110–121.
3. *Крамаренко И.* Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-перемышлянской семинарии в первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1890. – № 9. – С. 404.
4. *Любовець Н.* Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела : до історіографії проблеми / Н. Любовець // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 66–104.
5. *Любовець Н.* Українська мемуаристика XII–XVIII ст.: біографічна складова / Н. Любовець // Українська біографістика : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 8. – С. 51–97.
6. *Посохова Л. Ю.* Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII — початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин / Л. Ю. Посохова // Київська Академія. – Київ, 2014–2015. – Вип. 12. – С. 160–184.
7. *Посохова Л. Ю.* Розширюючи обрії світу: Реальні та віртуальні подорожі студентів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Т.1 : Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI – XVIII століть / за ред. В. Михайловського і Я. Столицького. – Київ–Краків, 2015. – С. 376–390.
8. «Путник» – автобіографіческое сочинение святителя Иоанна (Максимовича) / подгот. к публикации А. Е. Жуков // Вестник церковной истории. – 2012. – № 1/2 (25/26). – С. 5–115.
9. *Репина Л. П.* «Национальный характер» и «образ Другого» / Л. П. Репина // Диалог со временем. 2012. – Вып. 39. – С. 13.
10. *Серафим (Шльков).* Святитель Иоанн Тобольский и его богословское наследие : дис. ... канд. богословия. – Загорск, 1985.
11. *Софронова М. Н.* Иоанн (Максимович Иван) / Н. М. Сафронова // Православная энциклопедия. – М., 2010. – Т. 23. – С. 219–230.

Посохова Л. Ю. Митрополит Иоанн (Максимович) о «своем» и «чужом» в автобиографическом произведении «Путник» (1711 г.)

Статья посвящена исследованию произведения митрополита Иоанна (Максимовича) «Путник» (оригинал называется «Есть путник из Чернигова в Сибирь»). Текстологический анализ позволил выявить несколько уровней понимания автором «своего» и «чужого», основанных на фиксации культурных отличий в церковной и общественной жизни украинских и других православных епархий Российской империи. Сделан вывод о том, что Иоанн (Максимович) формировал образы «своего» и «чужого» / «другого» с ярко выраженным акцентом на таком аспекте как «культурно свой» и «культурно другой».

Ключевые слова: Иоанн (Максимович), «Путник», Тобольская митрополия, Черниговская епархия, XVIII век.

Posokhova L. Yu. Metropolitan John (Maximovitch) about “His” and “Alien” in the Autobiographical Work “The Traveller” (1711)

The article investigates the paper of Metropolitan John of Tobolsk (Maximovitch) “Putnik” (the original is called “There is a traveller from Chernigov to Siberia”). The textual analysis revealed several levels of author’s understanding of “his” and “alien”, based on the fixation of the cultural differences in the church and public life of the Ukrainian and other Orthodox eparchies in the Russian Empire. The author concludes that John (Maximovitch) developed the images of “his” and “alien” / “different” with a strong emphasis on such aspect as “culturally his” and “culturally different”.

Keywords: John of Tobolsk (Maximovitch), “Putnik”, Tobolsk metropolis, Chernigov eparchy, 18th century.